

Orcid: 0009-0003-3114-8972

Gülbəniz Babaxanlı

Hüseyn Cavidin Ev Muzeyi
filologiya elmləri doktoru, Əməkdar mədəniyyət işçisi
huseinjavid@gmail.com

TÜRKİYƏ ƏDƏBİ MÜHİTİNİN HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINA TƏSİRİ

Xülasə

Məruzədə Türkiyə ədəbi mühitinin böyük Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavidin yaradıcılığına nüfuzedici təsiri haqqında məlumat verilir. Mövcud cavidşünaslıq materiallarına, şairin epistolary irsinə, XX əsrin ilk illərində Türkiyə və Azərbaycanda dərc olunan mətbuat nümunələrinə, arxiv sənədlərinə istinadən İstanbul ədəbi-mədəni mühitinin Cavid şəxsiyyətinə mütərəqqi təsiri araşdırılır, yaradıcı bəhrələnmənin həm məzmun, həm də forma baxımından müşahidə olunduğu müqayisələr əsasında sübuta yetirilir. İstanbul Dövlət Universitetinin Ədəbiyyat şöbəsində təhsil alarkən şairin tanışı olduğu, əsərlərini mütləq etdiyi türk ədib və filosofları haqqında, onların təsiri ilə yaratdığı yaradıcılıq nümunələri barədə də müfəssəl məlumat verilir.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, Türkiyə, "Siratül-müstəqim", ədəbi proses

Gulbaniz Babakhanli

THE INFLUENCE OF THE TURKEY LITERARY ENVIRONMENT ON HUSSAIN JAVID'S CREATIVITY

Abstract

The article studies the penetrating influence of the Turkish literary environment on the creativity of the great Azerbaijani poet and playwright Huseyn Javid. The progressive influence of Istanbul literary and cultural environment on Javid's personality is investigated with reference to the existing materials on Javid's creativity, poet's epistolary heritage, press samples published in Turkey and Azerbaijan in the early years of XX century, and archival documents, and it is proved on the basis of comparisons in which the creative benefit is observed in terms of both content and form. Detailed information about Turkish writers and philosophers whom the poet got acquainted with and whose works he read while studying at the Department of Literature of Istanbul State University, and pieces he created under their influence is presented in the work as well. It is also justified that Javid not only benefited from the Turkish literature, but, as one of the leading figures in all-turkic literature, also enriched the word art of the Turkic peoples, and was one of the writers directing not only the poetry and stage works created in Turkish, but also the world of literature of Turan peoples.

Key words: Huseyn Javid, Turkey, "Siratul-mustagim", literary process

Dahi Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavid yaradıcılığına Türkiyə ədəbiyyatının və İstanbul ədəbi mühitinin təsiri böyük olmuşdur. Görkəmli ədəbiyyatşünas, professor Mehmet Fuad Köprülü hələ 1921-ci ildə İstanbulda nəşr olunan "İqdam" qəzetində dərc etdirdiyi "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" məqaləsində Hüseyn Cavid və müasirləri haqqında məlumat verərkən onların irsinə türk ədiblərinin də təsir etdiyi haqqında belə üyazırdı: "Bu şairlərdə qismən əski İran şairlərinin, qismən də Namiq Kamal, Hamid, Əkrəm, hətta Tofiq Fikrət, Mehmed Əmin kimi Osmanlı şairlərinin təsirlərinə belə təsadüf oluna bilir" (Köprülüözadə, 2017: 28).

Müasir Azərbaycan tədqiqatçıları da Rza Tofiqin "Ömər Xəyyamın əfkari-fəlsəfəsi" əsərinin Hüseyn Cavid "Xəyyam" pyesini yazmağa həvəsləndirdiyini söyləmiş, Əbdülhaq Hamidin "Nesteren" pyesi ilə Cavidin "Səyavuş" pyesini, "Tarık" pyesi ilə "Şeyx Sənan" faciəsini, "Makber" poeması ilə "Azər" poemasını müqayisəli tədqiqata cəlb etmiş, uğurlu nəticələr əldə etmişlər.

Türk tədqiqatçılarından ədəbiyyatşünas Sərvət Tikən onun yaradıcılığının dil və üslub cəhətdən "Süərvəti-fünun" çulara yaxın olduğunu göstərmiş, türkoqolq Yusif Gədikli isə H.Cavidin əsərlərinin dilinin Əbdülhaq Hamid və Tofiq Fikrətlə müqayisədə daha sadə olduğunu qeyd etmişdir.

XXI əsrin ilk onilliyində bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların əksəriyyətinin nəticələri 2013-cü ildə Hüseyn Cavidin Ev Muzeyinin də təşkilatçılığı ilə keçirilən "Türk dünyasını işıqlandıranlar: M.Akif Ersoy, Hüseyn Cavid" mövzusunda beynəlxalq konfransın materiallarında öz əksini tapıb.

Hüseyn Molla Abdulla oğlu Rasizadəni Gülçindən Salikə, Salikdən də Cavidə çevirən məkan İstanbul və onun təfəkküründə mənəvi inqilaba səbəb olan mühit Osmanlı Türkiyəsindəki ədəbi-mədəni ortam olmuşdur. Görkəmli ədəbiyyatşünas Əziz Şərif 1977-ci ildə çap olunan "Keçmiş günlərdən" başlıqlı kitabında gənc Hüseynin Salikdən Cavidə çevrilməsində İstanbul təlim və tərbiyəsinin əhəmiyyətli rolunu ədibin məktublarına və o dövr yaradıcılığının xronoqramına əsasən təyin edirdi. Alim yazırdı: "... İstanbuldan qayıdıandan sonra şair öz yaradıcılığında bambaşqa yol seçmiş və çox vaxt əruz vəznində yazsa da, yeni-yeni forma və mövzulardan istifadə etməyə başlamışdı" (Cavid, 2022: 267). Yəni İstanbul mühiti şairin həm təfəkkürünə, həm də üslubuna təsir etmiş, Cavidə ədəbiyyatımız üçün yenilikçi sənətkara çevirmişdi.

Məlumdur ki, H.Cavid ilk dəfə 1904-cü ildə İstanbulla getmiş, orada elmi-ədəbi mühitlə tanış olmuşdur. Şair bu şəhərdən aldığı təəssüratı dostu Abdulla Şaiqlə bölüşmüş, o isə bunları "Dəyərli bir xatirə" adlı yazısında əbədiləşdirmişdir. Artıq 1905-ci ildə Qurbanəli Şərifzadənin təşviqi və təsiri ilə ikinci dəfə İstanbulla gedən Cavid burada qalib ali təhsil almaq niyyətində olmuşdur. Onun İstanbuldan xeyirxahı Qurbanəli ağaya ünvanladığı bir məktubundan adını çəkmədiyi istedadlı bir müəllimdən osmanlıcanı və fransız dilini mənimsəmək məqsədilə gündə altı saat dərs aldığı və zamanı fəvri etməmək üçün gecə-gündüz əlinə keçən kitabları birnəfəsə oxuduğunu öyrənirik.

Qeyd etməliyik ki, Cavid 1906-cı ildə qəbul imtahanlarını müvəffəqiyyətlə verib, İstanbul Darülfünununa – Ədəbiyyat şöbəsinə qəbul olur. Bunu Cavidin Rza Tofiq əfəndidən dərs almasını qeyd etdiyi Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı məktubu da təsdiqləyir. Bu yazıdan İstanbul Universitetində tədris olunan fənlər haqqında da məlumat əldə etmək olur. Məktubdan öyrənirik ki, gənc ədibin dünyagörüşünün formalaşmasına təsir göstərən fəlsəfə və məntiqlə yanaşı, Osmanlı ədəbiyyatı tarixi, fars ədəbiyyatı tarixi, ümumi ədəbiyyat tarixi də universitetin ədəbiyyat şöbəsində tədris olunan fənlər blokunda olub.

Mühacir tədqiqatçı Mustafa Haqqı Türkəqul da 1963-cü ildə İstanbulda nəşr olunan "Hüseyn Cavid" monoqrafiyasında böyük şairin universitet illərində eyni zamanda fəlsəfə tarixi ilə də xüsusi məşğul olduğunu qeyd etmiş və dediklərinə aşağıdakıları əlavə etmişdir: "*İstanbul Universitetində Cavid dövrünün mütlaz şəxsiyyətləri olan Əbdülhaq Hamid, Tofiq Fikrət və Rıza Tofiklə yaxından tanış olur, onların dərslərini dinləyir və əsərlərini maraqla mütaliə edirdi*" (Türkəqul, 2002: 9).

Mövcud cavidşünaslıq materialları onu söyləməyə imkan verir ki, Cavid təhsil aldığı müddətdə ünsiyyətdə olduğu Rza Tofiq, Tofiq Fikrət, Məhməd Akif Ərsoy, Əbdülhaq Hamid, Xalid Ziya Uşaqlıgil, Cənab Şəhabəddin kimi alimlərdən və ədiblərdən bilavasitə, yaxud bilavasitə təhsil almaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda onların irsindən bəhrələnmiş, mənəvi cəhətdən zənginləşmişdir.

Hüseyn Cavidin Ev Muzeyinin fondunda qorunan Cavidin şəxsi kitabxanasına məxsus və üzərində qeydləri olan kitabları sırasında olan Şəmsəddin Saminin "Qamusı-türki", Tofiq Fikrətin "Dübabı-şikəstə", Əbdülhaq Hamidin "Məqbər", "Olu" kimi əsərlərinin yer alması faktı da dahi sənətkarın yuxarıda adı çəkilən ədiblərdən bəhrələnməsini təsdiqləyir.

Görkəmli ictimai-siyasi xadim, eyni zamanda ədəbiyyatşünas Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Əsrimizin Siyavuşu" əsərindəki bir qeydini yada salaq: "*Azərbaycan gəncliyi saf və təmiz bir niyyətlə türk öyrətmənlərinin tələbəsi oldu. Çox keçmədi ki, Namiq Kamal Məhəmməd Hadini, Əbdülhaq Hamid Hüseyn Cavid, Məhəmməd Əmin də Əhməd Cavadı oğulluğa qəbul etdilər*" (Rəsulzadə, 1989: 27).

Hüseyn Cavidin dostu və həmkarı Abdulla Şaiqlə birgə qələmə aldıkları və 1919-cu ildə çap olunan "Ədəbiyyat dərsləri" dərsliyində də ədəbiyyat nəzəriyyəsi materiallarını əyaniləşdirmək məqsədilə nümunə gətirilən əsərlərin müəllifləri sırasında da türk şairlərindən Şinasi, Tofiq Fikrət, Məhəmməd Əmin bəy, dramnəvislərdən Ziya Paşa, Əbdülhaq Hamidin əsərləri üstünlük təşkil edir. Həmin dərslikdə Türk Dil Qurumunun təsisçilərindən biri Celal Sahir bəyin də imzasını görmək olur.

Bəli, Cavid Türkiyədə yaşadığı illərdə bu cür ədib və alimlərin əhatəsində olmaqdan fərəh duymuş, lakin İstanbul kimi bir meqapolisdə mənəvi təkamül üçün yaradılan süni maneələrə görə xəyal qırğınlığına

uğramışdır. O, dostuna məktubunda yazırdı: *“İstanbulda çox böyük qiraətxana və kitabxanalar var, amma layiqlikə kitabları və qəzetləri yoxdur, çünki hər bir eyi mündəricat və mətbuat yasaqdır”* (Cavid, 2007: 256).

H.Cavid *“Sərvəti-fünun”* çular kimi istibdada və mütləqiyyətə qarşı olmuşdur. O, İstanbulda təhsil alarkən Osmanlı Sultanı II Əbdülhəmidin cülusunun ildönümü münasibətilə azərbaycanlı tələbələrin sultana təbrik məktubu yazanlara qoşulmaq təklifini rədd edib. Bunu *“İrşad”* qəzetinin 4 sentyabr 1906-cı il tarixli sayında dərc olunmuş həmin məktubu imzalayanlar arasında Cavidin adının olmaması da təsdiqləyir.

İlk baxışda o qədər də əhəmiyyətli görünməyən bu məqam H.Cavidin təslimçi olmadığını nümayiş etdirir. Təqdirəlayiqdir ki, H.Cavid İstanbul kimi böyük bir şəhərdə, Sultan Əbdülhəmid kimi bir sultanın hakimiyyət sürdüyü mürəkkəb dövrdə öz yolunu tapa bilmiş, özünə uyğun məfkurə dostları qazanmışdı. Bunu onun vaxtaşırı Türkiyə mətbuatındakı çıxışları da təsdiqləyir. Yəni Cavid hələ tələbə ikən Türkiyə ədəbi prosesinə yol tapmağa müvəffəq olmuşdu.

Mustafa Haqqı Türkəqul öz tədqiqatında H.Cavidin İstanbulda yaşadığı müddət ərzində iyirmi şeirinin dərc olunduğunu göstərmişdir. Amma çox təəssüf ki, onun Türkiyə mətbuatında dərc olunan irsindən yalnız Mehmet Akif Ərsoyun redaktoru olduğu *“Sıratül-müstəqim”* jurnalında dərc olunan üç şeiri günümüze qədər mühafizə oluna bilmişdir: *“Yadı-mazi”*, *“Elmi-bəşər”* və *“Son baharda”*. Onu da qeyd edək ki, jurnalın həmin nüsxələri hazırda Türkiyə Cümhuriyyəti Bəyazıt Dövlət Kitabxanasında qorunur.

Cavidşünaslıq materiallarının təhlili onu göstərir ki, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında türkiyəli ədiblərdən H.Cavidə daha çox təsir göstərən şəxsiyyətlər arasında ilk sırada elə Mehmet Akif Ərsoyun adı çəkilir. Professor Mustafa Gül hər iki şairin həyat və yaradıcılıq ideallarına əsaslanaraq onlar arasında ümumi-ortaq cəhətləri belə müəyyən etmişdir:

1. Hər ikisi islama könül verən, imanlı, etiqad sahibləridir;
2. Hər ikisi milli ruh sahibidir;
3. Hər ikisi sənət idealları uğrunda savaşıdır;
4. Hər iki şair son dərəcə yurdçu, vətənpərvərdir.

Bu iki sənətkarın yaradıcılığında kifayət qədər ortaq məqamlarla qarşılaşırıq. Məsələn, M.Akif 1915-ci ildə *“Berlin xatirələri”* əsərini qələmə almış, H.Cavid də 1926-cı ildə Almaniyaya səfərdə olarkən 7 ay Berlin şəhərində yaşamış və bu şəhərlə bağlı xatirələrini *“Azər”* poemasında əbədiləşdirmişdir. Hər iki əsərdə şairlər Şərqlə Qərbin müqayisəsini təqdim etmişlər.

Hər iki şairin yaradıcılığında qadın hüquqları məsələsi qaldırılır. Şairlər şəri hökmlərin səhv anlaşıldığını, nəticədə qadınların hüququnun pozulduğunu uca səslə söyləyirlər. Şairlər qadına qarşı şiddəti pisləyirlər. Mehmet Akif *“Köse İmam”* şeirində qadının öz dili ilə onun yaşadığı faciələri, düşdüyü çıxılmaz vəziyyəti təsvir edir. Cavid isə *“Azər”* poemasında qız uşaqlarının məktəbdən çıxarılıb ərə verilməsinə qarşı etiraz səsinə ucaldır, bunu qızların valideynləri tərəfindən diri-diri məzara gömülməsi kimi qiymətləndirir.

Mehmet Akif *“Asim”* küliyyatında ümidlərinin Asimin nəslə tərəfindən doğrulacağına inanır, Hüseyn Cavid də *“Azər”* poemasında Azərin nəslinə güvəndiyini söyləyir. Mehmet Akif Avropa mədəniyyətinin xudbin və yırtıcı olduğuna, Hüseyn Cavid də vəhşi və alçaldıcı olduğuna üzülür. Mehmet Akif *“Süleymaniyə kürsüsü”*ndə Hüseyn Cavid isə *“Uçurum”*unda Avropaya elm almaq üçün gedən gənclərin milli mənəviyyatını itirməsindən şikayətlənir.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, İstanbul mühiti təkcə H.Cavidə türkçülük və islamçılıq ruhunda təbriyə etməmişdi. O, Qərb fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələrinin irsi ilə də bu mühitdə tanış olmuş, fransız dilini və Avropa ədəbiyyatını da İstanbulda olarkən mənimsəmişdi. Cavid Avropa ədəbiyyatının aparıcı tendensiyası olan romantik əhval-ruhiyyəni də Türkiyə ədiblərindən əxz etmişdi.

Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm cərəyanının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan H.Cavidin bu ədəbi istiqamətdə qələmə aldığı ilk əsərlərindən biri də altılıq şəklində yazdığı *“Uyuyor”* şeiridir. Şairin 1914-cü ildə qələmə aldığı bu əsəri də görkəmli türk ədibi Menemenlizadə Mehmet Tahir əfəndinin eyniadlı əsərinə nəzirədir.

H.Cavidin türk romantiklərindən bəhrələnməsini onun *“Peyğəmbər”* dramında da duyuruq. Pyesdə peyğəmbərin dilindən verilən aşağıdakı misralar məzmun mündəricəsi etibarilə Tofiq Fikrətin *“Qüvvət”* sərlövhəli mənzuməsini xatırladır. H.Cavid deyir:

Bəncə, əzmək də, əzilmək də, xəta,

*Haqqı sev, haqsızı dəf et! Zira
Yağışır haqqa məhəbbət, hörmət,
Kinli cəllada ədavət, nifrət.* (Cavid, 2007: 295)

İndi isə müqayisə üçün Cavidin həmmüəllif olduğu “Ədəbiyyat dərsləri” dərslərində Tofiq Fikrətdən gətirilən nümunəyə baxaq:

*Adəm övladı bıqmamış, ciddən,
Nə əzilmək, nə haqqı əzməkdən.
Duymamış heç bir işdə yorğunluq,
Bir təşəkkki, haman toqat, yumruq.
Yumruq əl verməmiş toqat durmuş,
Həqq deyən ağzı taşla susdurmuş.* (Cavid, Şaiq, 2010: 81)

Belə oxşarlıqlara dair kifayət qədər nümunə tapmaq mümkündür. Bunların içində nəzirə də, bəhrələnmə də, iqtibas da var, lakin təbdil və kortəbii təqlid yoxdur. Cavid Türkiyə ədəbiyyatından təsirlənərək əsər yaradarkən tam orijinal fikir və məzmun ortaya qoymuş, tamamən yeni əsər ərsəyə gətirmişdir. Çünki Cavid türk ədiblərinin irsini ilk öncə tədqiq və təhlil etmiş, sonra sələf və müasirlərinin irsindən ruhuna yaxın olanları seçmiş və onlardan yaradıcı bəhrələnməmişdir. Məsələn, Cavidin teatr tənqidi sahəsindəki irsindən bizə “Teatr, yaxud sənəti-tamaşada təbəddül və tərəqqi” məqaləsi miras qalıb. 1913-cü ildə “İqbal” qəzetində dərc olunan bu məqalədə Hüseyn Cavid Namiq Kamalın “Akif bəy” faciəsinin səhnə təqdimatından danışır və sələfinin əsərini qısa şəkildə belə qiymətləndirir: “*Bu pyes hər kəsi sıqacaq dərəcədə uzun olduğu halda, hüzzurundan məmnun qalmayacaq bir zata təsadüf ediləməzdi...*” (Cavid, 2005: 231).

Onu da qeyd edək ki, Cavid Türkiyə ədəbiyyatından bəhrələndiyi kimi ümumtürk ədəbiyyatının aparıcı simalarından biri olaraq türk xalqlarının söz sənətini zənginləşdirmiş, təkcə Türkiyə türkcəsində yaranan şeir və səhnə əsərlərinə deyil, ümumilikdə Turan ellərinin ədəbiyyat aləminə yön verən qələm sahiblərindən biri olmuşdur.

Hüseyn Cavidin bütün Türk dünyasında sayğı duyulan ədiblərdən biri olduğunu onun 26 fevral-6 mart 1926-cı il tarixlərində keçirilən I Türkoloji Qurultaya nümayəndə qismində dəvət alması və həmin ilin 11 noyabrında Azərbaycan Xalq Maarifi Komissarlığının qərarı ilə yaradılmış “Yeni türk əlifba komissiyası”na üzv kimi daxil edilməsi də (bir müddət sonra H.Cavid komissiyanın qərarlarının onun ümumtürk ideallarına uyğun gəlmədiyi üçün “Kommunist” qəzetində bəyanat verərək tərkibdən çıxmışdır) sübut edir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Hüseyn Cavidin mənəvi təkamülündə və bir ədib kimi formalaşmasında Türkiyə ədəbi mühitinin böyük rolu olmuşdur. Ünsiyyətdə olduğu, dərslər aldığı və əsərlərini bilavasitə dilindən eşidib, səhnədən izlədiyi ədiblər kimi, şəxsən tanınmasa da, mütaliə ilə vurğununa çevrildiyi türkiyəli şair və yazıçıların da onun irsinə nüfuzedici təsiri olmuşdur. İstanbul ədəbi mühiti Cavid yaradıcılığının həm forma, həm də məzmunca təkmilləşməsinə səbəb olmuş, onun irsini milli ədəbiyyatımızda yeni ədəbi hadisəyə çevirə bilmiş, ardıcılığının yetişməsinə səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Cavid, M. (2022). Cavid xatırlarkən, Bakı: Elm və təhsil.
2. Ersoy Mehmet Akif. Sfahat // <https://safahat.diyonet.gov.tr/PoemDetail.aspx?bID=1&pID=36>
3. Həşimli, H. (2012). Hüseyn Cavidin lirikası və Avropa poetik ənənələri, Bakı: Elm və təhsil.
4. Cavid, H. (2005). Əsərləri, 5 cildə. V cild. Bakı: Lider.
5. Cavid, H. (2007). Əsərləri, 5 cildə, I cild, Bakı: Elm.
6. Cavid, H. (2007). Əsərləri, 5 cildə, III cild, Bakı: Elm.
7. Cavid, H., Şaiq, A. (2010). Ədəbiyyat dərsləri, Bakı: Çarşıoğlu.
8. Körpülüzadə, M.F. (2017). Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər // Ədəbiyyat qəzeti, 28 yanvar 2017, s. 28
9. Türkəqul, M.H. (2002). Hüseyn Cavid, Bakı: Nurlan.
10. Resulzadə, M.E. (1989) Asrımızın Siyavuşu, Ankara: Arasoğlu.
11. Xəndan, R.Z. (1981). Cavid sənəti, Bakı: Bilik cəmiyyəti.